

50 jaar monumentenzorg in stad en provincie Utrecht ¹⁾

I. DE MONUMENTENZORG IN DE STAD UTRECHT TOT 1957

W. Stoker

Over het behoud en de restauratie van onze monumenten te schrijven is allerm minst een eenvoudige zaak. Ik heb diep in mijn herinnering moeten duiken en het is merkwaardig dat je al schrijvende vooral de mensen, met wie je destijds moest samenwerken, weer voor je ziet. Vandaar dat er in dit artikel vele namen genoemd zullen worden van mensen, die elk op hun plaats en functie veel werk hebben verzet en aan wier nagedachtenis wij, mensen van deze tijd, zeer veel verschuldigd zijn.

Zo zie ik nog burgemeester dr. J. P. Fockema Andreae voor me, de man, die het initiatief nam voor de oprichting van de vereniging Oud-Utrecht en naast hem de heren dr. W. A. F. Bannier, de eerste voorzitter en de conservator van de Rijksbibliotheek G. A. Evers, die het secretariaat op zich nam. Deze drie heren hebben steeds een bijzonder intense belangstelling voor het werk aan de restauratie van onze Domtoren aan de dag gelegd, en mij in niet geringe mate gesteund.

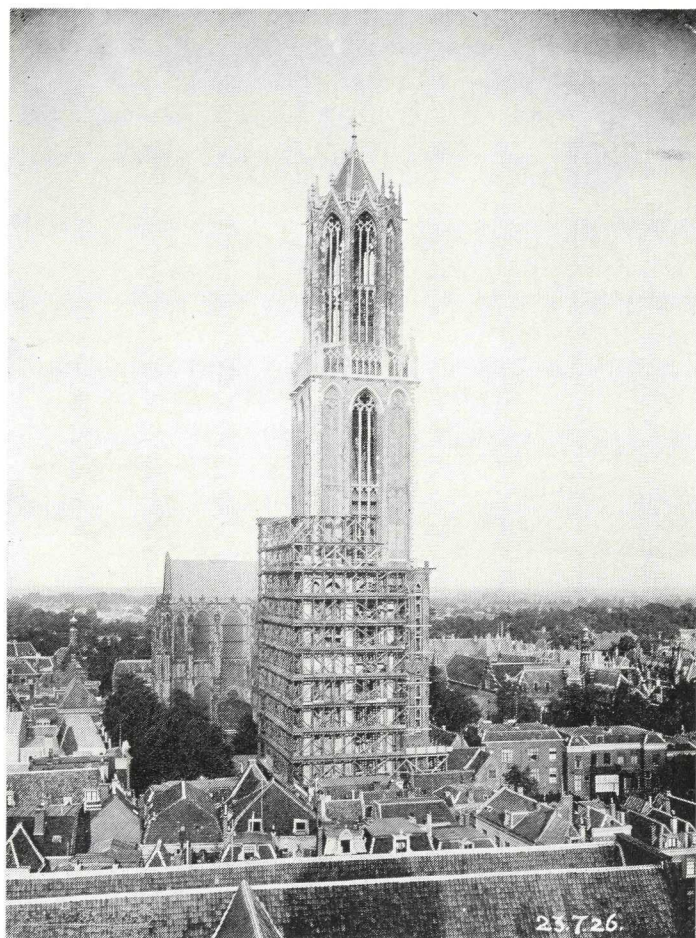
De Domtoren

Wat de restauratie van de Domtoren ²⁾ zelf betreft, zal ik mij uitsluitend tot een aantal feiten bepalen. Mijn collega Th. Haakma Wagenaar heeft de opdracht de geschiedenis van de toren uit te werken. Het heeft jaren lang geduurd voordat de voorbereidingen onder leiding van de toenmalige directeur van Gemeentewerken, de heer F. J. Nieuwenhuis, de gemeente-archivaris mr. S. Muller en de tekenaar G. de Hoog zover waren gevorderd, dat aan de ge-

1) N.B. De navolgende annotatie bedoelt *niet* een documentatie van de vermelde gebouwen te geven (zie daarvoor de Repertoria van de monumenten van Geschiedenis en Kunst, uitgegeven door de Kon. Ned. Oudh. Bond), maar te verwijzen naar die artikelen, welke op e.o.a. wijze verband houden met de restauraties en de vondsten. Korthedshalve is bij tijdschriftartikelen alleen jaar en pagina vermeld. De volgende afkortingen zijn gebruikt: jb voor jaarboekje van de Vereniging Oud-Utrecht, mb voor maandblad van de Vereniging Oud-Utrecht, B.O.B. voor Bulletin van de Kon. Ned. Oudh. Bond (ook voor die jaren, waarin dit Oudheidkundig jaarboek heet), NBOB voor het Nieuwsbulletin van deze bond, U.M.F. voor de Stichting „Het Utrechts Monumenten Fonds”.

2) Jb 1927, p. 25 (later als afzonderlijke uitgave tot 1929 bijgewerkt); jb 1934, p. 58; 1938, p. 25 en 1946/7, p. 89.

Utrecht algemeen: BOB 1927, p. 35.

*De laatste fase van de restauratie van de Domtoren
(E. A. van Blitz, 23-7-1926).*

meenteraad een volledig restauratieplan kon worden voorgelegd. De kosten van het geheel zouden door het Rijk en de gemeente elk voor de helft worden betaald.

Er werd een restauratiecommissie benoemd, die de werkzaamheden zou leiden, deze bestond uit de heren dr. P. J. H. Cuypers, architect van de Rijksmuseumgebouwen, ir. C. Muysken, voorzitter van de commissie van advies tot herstel der grafelijke zalen op het Binnenhof in Den Haag en F. J. Nieuwenhuis, directeur van Gemeentewerken Utrecht.

Op 20 juni 1901 begon deze commissie met haar werk. De heer Nieuwenhuis werd belast met de uitvoering en het voortdurende toezicht op het werk; de uitvoering werd toevertrouwd aan de heer H. van Hilten, hoofdopzichter van Gemeentewerken.

Bij onderzoeken was gebleken, dat met name de traptoren in de lantaarn

in een zeer deplorabele toestand verkeerde; het was noodzakelijk hier met het werk te beginnen. Van hier af zou de restauratie in westelijke richting door noord worden aangepakt.

Reeds in de winter van 1901-1902 begon men met de bouw van de steigers. De hijsbrug werd uitgebouwd en de werkplaats met tekenkamer enz. in het gebouw ten zuiden van de toren ingericht.

Van de werkers van het eerste uur noem ik u nog opperman J. van Hattem (de enige, die de voltooiing van het werk meegemaakt heeft!) en de baassteenhouwer B. C. Biljard, die na zijn dood in 1907 door J. Flentge werd opgevolgd. Beeldhouwer was tot 1 sept. 1936 de heer J. G. van der Valk, waarna hij werd opgevolgd door zijn leerling W. van Kuylenburg. De heer G. de Hoog werd in 1904 door C. J. Covens als tekenaar opgevolgd.

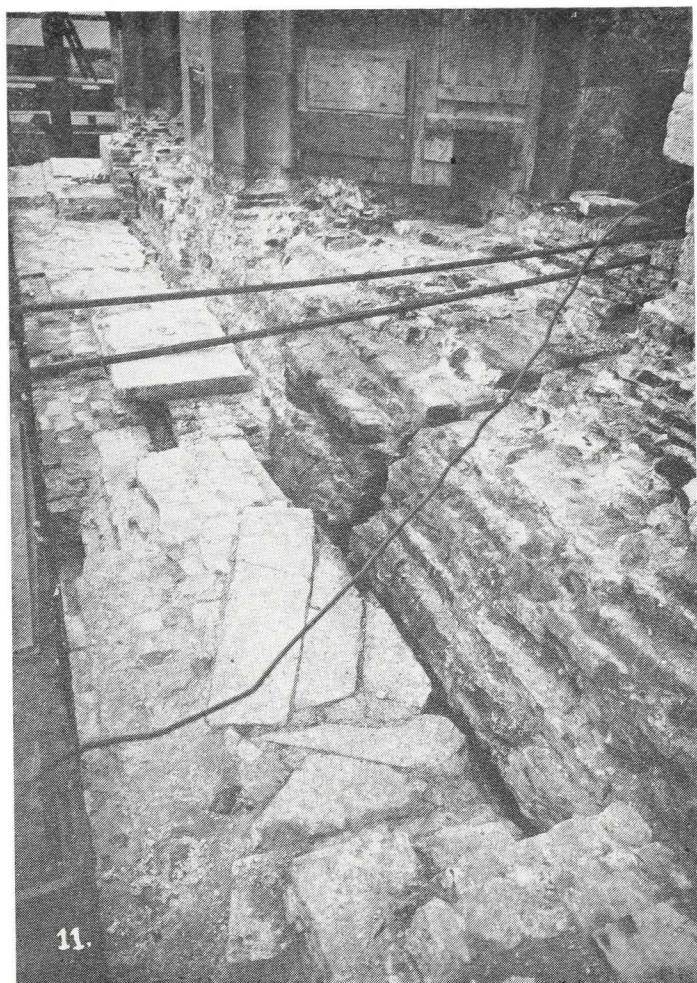
Aan het einde van 1911 was de lantaarn gereed en we begonnen met de restauratie van het tweede vierkant. Nieuwe steigers werden aan de westkant geplaatst. Zij moesten geheel worden doorgetrokken om de hoeken van de noord- en zuidgevels om de nodige stevigheid te verkrijgen. Er kwam een nieuwe hijsbrug, waarop een elektrische hijsinrichting werd gemonteerd. Dat was voor die tijd zeer zeker een grote verbetering!

Elf jaar later was, met uitzondering van een gedeelte van de zuidoosthoek, de restauratie van zolder 7 (ter hoogte van de eerste omgang) en de klokkenzolder gereed.

Wanneer men dit leest, zou men kunnen zeggen, dat het werk vrij vlot verliep. Het tegendeel is waar, want juist tijdens het einde van deze - wat ik zou willen noemen eerste restauratie-periode - zijn er in het persoonlijke vlak vele droeve gebeurtenissen geweest. Op 16 februari 1919 overleed de heer F. J. Nieuwenhuis. Hij werd als directeur van Gemeentewerken opgevolgd door ir. L. N. Holsboer, die secretaris van de restauratiecommissie werd.

Op 3 maart 1921 ontviel de commissie haar voorzitter dr. P. J. H. Cuypers. De minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen benoemde in zijn plaats als lid van de commissie de heer C. B. Posthumus Meyes; de heer C. Muysken werd voorzitter. Op 11 februari 1922 kwam ook deze te overlijden. In zijn plaats kwam nu de heer Posthumus Meyes, die echter reeds op 27 oktober van hetzelfde jaar overleed. Burgemeester en Wethouders van Utrecht benoemden als lid van de commissie dr. ir. G. W. van Heukelom als voorzitter in de plaats van de heer Muysken. Het zou nog tot 13 april 1923 duren voordat de restauratiecommissie weer geheel compleet was met dr. ir. van Heukelom als voorzitter, ir. L. N. Holsboer, secretaris en de door de minister van O., K. en W. benoemde prof. J. A. G. van der Steur als lid (als opvolger van de heer Posthumus Meyes).

Al deze droevige gebeurtenissen waren er de oorzaak van dat de werkzaamheden op een laag pitje moesten worden gezet. Wel ging men onverdroten voort met het maken van werkstukken, waarvan men met zekerheid de vormgeving kon vaststellen. Inmiddels was de steiger aan de noordzijde en een gedeelte aan de west- en oostzijde opgetrokken. Daarin werd ook een lift opgenomen en wel op de noordoosthoek van de toren. Op de steiger werden smalspoorbaantjes met de nodige draaischijven aangelegd, waardoor het mogelijk was de werkstukken op wagentjes in de lift te rijden en vandaar op elke ge-

*Domtoren, scheuren in het metselwerk
(coll. W. Stoker, ca. 1926).*

wenste hoogte op de plaats van bestemming te brengen. Alvorens echter de herstelwerkzaamheden goed te kunnen aanpakken, moesten uitgebreide onderzoeken en studies worden uitgevoerd. In voorgaande eeuwen was er zóveel aan de toren veranderd, dat er heel veel onderzocht moest worden om tot een goede en alleszins verantwoorde restauratie te komen. Door het overlijden van de leden van de restauratiecommissie was veel oponthoud ontstaan. Nadat deze commissie weer was gecompleteerd werd het onderzoek met kracht voortgezet; er werden vele vergaderingen gehouden en beslissingen genomen zodat de zaken weer goed begonnen te draaien. Helaas werd de heer H. van Hilten ernstig ziek en zo werd ik als zijn hulp aangewezen. Op 15 januari 1926 overleed de heer Van Hilten en werd de leiding van de werken aan mij toevertrouwd.

Bij het hierboven vermelde onderzoek kwam aan het licht, dat de onderbouw van de toren veel slechter was, dan men aanvankelijk had aangenomen. De hele ommanteling van de toren stond los van de kern. Verder waren er scheuren, die de toren verticaal in vieren verdeelden. Vanaf de hoogte van de Michaelskapel tot de hoogte van de eerste omgang liepen er brede scheuren van oost naar west en van noord naar zuid. Talrijke vleermuizen hadden in deze scheuren hun verblijfplaatsen. Het was de hoogste tijd. Er werd een steiger geheel rondom de toren geplaatst. Om te voorkomen, dat er tijdens de werkzaamheden stukken steen naar beneden zouden vallen werd de gehele ommanteling ondervangen en werd er onder de vloer van de eerste omgang en van de tweede gaanderij rondom een gewapend betonbalk aangebracht.

De bedoeling was om gedurende twaalf jaar te werken aan het herstel van het eerste vierkant. Op verzoek van burgemeester Fockema Andreae werd er echter een schepje bovenop gelegd. Deze wenste namelijk op 23 februari 1929, de dag waarop de 350-jarige herdenking van de Unie van Utrecht zou plaatsvinden, deze mijlpaal in de restauratie feestelijk te vieren. Er werd een nieuwe begroting gemaakt met een uitgewerkt werkplan, waarna de burgemeester kon worden medegedeeld, dat een en ander wel mogelijk was, maar dat daarbij dan ook gerekend moest worden op het maken van een waardige toegang tot de Michaelskapel. De gemeenteraad verklaarde zich akkoord met deze plannen en het Rijk zegde eveneens medewerking toe.

De restauratie van de Domtoren heeft altijd de belangstelling gehad van de koninklijke familie. Zo bezochten koningin Wilhelmina en prinses Juliana op 25 februari 1919 reeds het werk; op 23 januari 1929 kon in aanwezigheid van de koningin, prins Hendrik en prinses Juliana, de Michaelskapel als gemeentelijke ontvangstzaal in gebruik worden genomen. Het was een feestelijke dag; voor het eerst na jaren konden de klokken weer worden geluid en was de toren des avonds feestelijk verlicht.

Na de in gebruikneming van het ontvanggebouw werden de werkzaamheden aan de bewakerswoning en de doorgang van de toren voortgezet. Op 22 april 1931 werd het laatste werkstuk aangebracht in het bijzijn van de burgemeester, de voorzitter van de commissie tot herstel van de Domtoren, de voorzitter van Oud-Utrecht en enkele leden.

Hoewel de restauratie nu dus haar beslag had gekregen, was het zaak de toren ook goed te blijven onderhouden, waarvoor nog een aantal personen in dienst werden gehouden. Zo werden nog enkele wenselijk gebleven werken uitgevoerd zoals het wegbreken van de smederij in de lantaarn, het maken van een ruimere omkasting van het carillon ten behoeve van de bezoekers e.d. Het carillon zelf werd ook onderhanden genomen, waarbij de cis- en disklokken werden verwijderd. Op de begane grond werd de oude bisschopspoort tussen de percelen Servetstraat 5 en 7 gerestaureerd. Een ingrijpende restauratie van de Domkerk bleef onvoltooid.³⁾ Ongeveer terzelfdertijd werden ook elders in de stad restauraties uitgevoerd, waarvan ik met name het gebouw

3) Jb 1939, p. 73; E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters, *De dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1965.

Leeuwenberg, het overgebleven gedeelte van het oude klooster van Chartreuse en Hoogt nr. 2 memoreer.⁴⁾

Restauratie der torens

Het was Burgemeester en Wethouders bekend, dat ook de torens van de Buur-, Jacobi- en Nicolaaskerk dringend aan restauratie toe waren.⁵⁾ Het kwam nogal eens voor dat er stukken van omlijstingen e.d. loslieten en op straat terecht kwamen. Er werd opdracht gegeven op een en ander te letten en het gevaar te beperken door waar het beslist noodzakelijk was ondervangingen aan te brengen. Verder werd begonnen - voorzover andere werkzaamheden dit toelieten - aan een inventarisatie, aan de hand waarvan begrotingen en voorstel tot restauratie konden worden opgemaakt.

In oktober 1941 werd in overleg met de rijksoverheid voorgesteld een commissie van toezicht op de restauratie te benoemen waarin de volgende heren zitting zouden nemen: dr. ir. G. W. van Heukelom, voorzitter; ir. L. N. Holsboer, secretaris, die per 1 januari 1946 werd vervangen door zijn opvolger als directeur van de dienst van gemeentewerken ir. Chr. Bronkhorst; H. van Heeswijk, architect, lid vanwege Rijksmonumentenzorg en ir. H. van Vreeswijk, lid voor de provincie. Architect Van Heeswijk werd op 18 maart 1947 vervangen door de heer J. A. L. Bom. Op 7 december 1942 kwam de benoeming van genoemde commissie af.

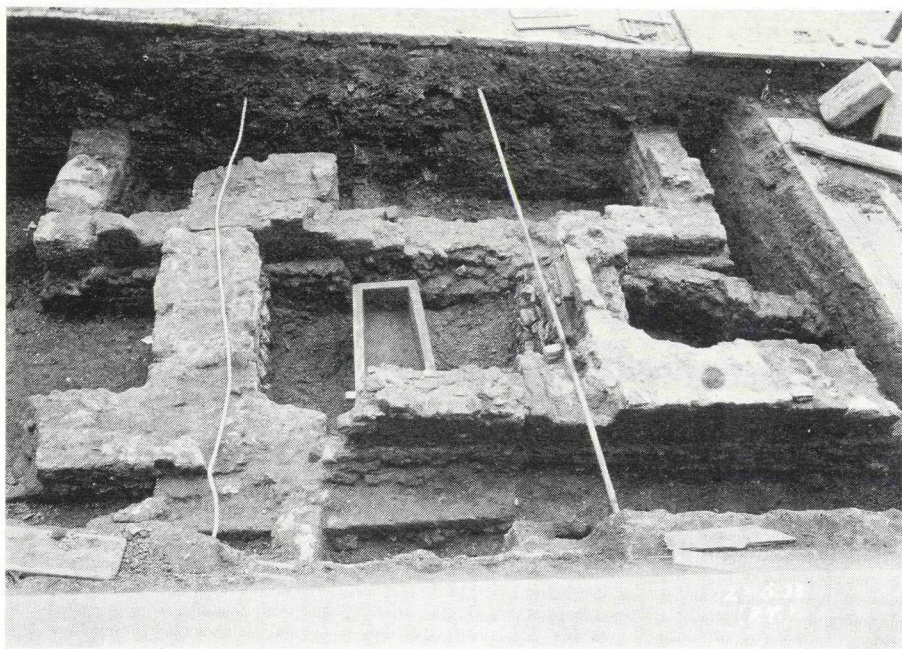
Zoals u begrijpen zult was het een zéér moeilijke tijd door de bezetting van ons land. Alleen al over de lotgevallen van de klokken uit onze torens en met name van de Domtoren zou een heel verhaal te schrijven zijn; ik moge volstaan met te zeggen dat het met veel list en kunst-en-vliegwerk is gelukt ons kostbare klokkenbezit zo goed als geheel uit de smeltkroes van de Duitse wapensmidses te houden. Dit geldt met name de klokken uit onze middeleeuwse torens. Van de overige 39 klokken van andere kerken kon er slechts één worden gered.

De bezetting had tot gevolg, dat er zowel voor de architecten als voor de aannemers weinig werk te doen viel. Men besloot voor elk der torens een architect aan te stellen. Uitgenodigd werden: voor de Buurtoren ir. P. H. N. Briët en Th. Haakma Wagenaar; voor de Jacobitoren ir. H. Mertens en voor de Klaastoren ir. D. Jansen. Aanvankelijk namen deze heren de uitnodiging aan; later trok ir. Mertens zich terug en de werkzaamheden aan de Jacobitoren werden toen ook opgedragen aan de heren Briët en Haakma Wagenaar en wel onder dezelfde voorwaarden die voor het werk van de Buurtoren golden. Het is goed ook de aannemers van deze even kostbare als vaak ingewikkelde werken, waarvoor een grote mate van vakkennis en liefde voor de oude bouwkunst is vereist, te noemen. Het waren: voor de Buurtoren de firma A. de Graaf en G. W. Zantkuyt; voor de Jacobitoren de Erven H. J. Jurriëns en

4) Chartreuse: mb 1938, p. 97. Hoogt 2: mb 1949, p. 69 en 1950 p. 53.

5) Th. Haakma Wagenaar, *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht*, Utrecht 1936. Klaaskerk: jb 1938, p. 42. Jacobitoren: mb 1951, p. 79.

Opgraving Domplein, fundament van de H. Kruiskapel vanuit het westen (coll. W. Stoker, 23-6-1933).

voor de Klaastorens de firma J. H. Heijmerink. Het hoofdtoezicht werd aan mij toevertrouwd.

Eeuwenlang heeft de Jacobitoren het zonder spits moeten stellen. Na de stormramp van 1 augustus 1674 was deze vernield en nimmer meer hersteld. Bij de restauratie kwam het idee naar voren de toren zijn oude bekroning te hergeven. Er dreigde een kink in de kabel te komen toen Gedeputeerde Staten weigerden het voor de spits aangevraagde krediet goed te keuren. Het was de toenmalige voorzitter van de vereniging Oud-Utrecht, ons erelid ir. J. D. M. Bardet, die het er niet bij liet zitten en een inzamelingsactie onder de burgerij organiseerde. Binnen een verrassend korte tijd was het geld bijeen en zo kon in november 1953 ir. Bardet de spits aan het gemeentebestuur overdragen, bij welke gelegenheid burgemeester jhr. mr. C. J. A. de Ranitz een gedenksteen onthulde, die men kan zien aan de zuidgevel van de huisjes, die zich tegen de westzijde van de kerk bevinden. De toren kreeg een kruis met windwijzer in de vorm van een Jacobsschelp naar een ontwerp van ir. P. H. N. Briët. De windvaan werd uit bladkoper gedreven door de toen ruim zeventigjarige koperslager C. M. de Brake van de Utrechtse Loodgieters Combinatie.

Opgravingen

Zoals hierboven reeds werd opgemerkt ontbrak er een waardige toegang tot de Michaelskapel van de Domtoren. Wel was de bisschopstrap in de oude

luister hersteld, maar... de eerste trede daarvan lag ongeveer 6 meter boven het straatniveau. Het gebouw, dat toegang gaf naar de bisschopstrap, was zeer bouwvallig en stond vrijwel op instorten; het was zo goed en zo kwaad als het ging ingericht als steenhouwerij, schaftlokaal enz. Besloten werd een waardig ontvanggebouw ervoor in de plaats op te richten. In het voorjaar van 1927 werd met het afbreken begonnen. Het was de bedoeling om het nieuwe ontvanggebouw op de funderingen van het oude gebouw te zetten. Deze funderingen werden dan ook gespaard en daarbij bleek, dat deze uit een vroegere periode moesten dateren dan het overgrote deel van het afgebroken gebouw. Dit was in de loop der eeuwen zodanig verminkt, dat er zelfs geen pogingen ondernomen behoeften te worden om de oorspronkelijke vorm vast te stellen. Niettemin werden alle vondsten zorgvuldig in kaart gebracht, opgemeten en voor zover mogelijk gefotografeerd. Het bleek dat de fundering oorspronkelijk op houten paaltjes had gerust. Deze paaltjes waren reeds lang weggerot en in plaats daarvan vond men gaten, zodat het onverantwoord zou zijn het nieuwe ontvangstgebouw op de oude funderingen te plaatsen. Men besloot de funderingen te doorbreken en een puttenfundering te maken tot op de vaste bodem, die hier ongeveer 6.50 meter onder de straat lag. Het maken van deze putten is de eigenlijke aanleiding geweest tot de opgravingen. Wij vonden nl. op gelijke diepte scherven van Romeins aardewerk, die zorgvuldig werden verzameld. Aan de directeur van het Centraal Museum werd van al deze vondsten mededeling gedaan. Door zijn toedoen maakte ik kennis met dr. G. A. van Hoorn, conservator van het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. De heer Van Hoorn begon met mij aanwijzingen te geven hoe er gehandeld moest worden opdat de wetenschap van nu af aan op een later tijdstip van de vondsten gebruik kon maken. Er werd scherper opgelet, voorzichtiger gegraven en alles werd zoveel mogelijk in tekening gebracht.⁶⁾

Intussen kwamen er ook nieuwe vondsten voor de dag bij de werkzaamheden aan de Domtoren en wel aan de noordzijde en de oostzijde. De belangstelling voor dit alles nam sterk toe.

De Vereniging Oud-Utrecht zond aan B. en W. een verzoek om de juiste plaats van de Heilige Kruiskapel te doen vaststellen. Het was ons nl. al bekend, dat de bekende steen met het opschrift „Hier stond de kapel van St. Thomas”, liggend tussen de tramrails op het Domplein, niet op de juiste plaats lag. Bij het aanleggen van de rails had men er kennelijk te veel mee omgesold, zonder zich van de waarde van dit merkteken bewust te zijn... De kadastrale kaart van 1827 gaf ons enige aanwijzing. De maten op deze kaart werden herleid en op het Domplein uitgezet en zo kon met het onderzoek worden begonnen. Aanvankelijk was het zoeken echter tevergeefs. Na enige dagen intensief speuren werd er echter een aangrijpingspunt gevonden en was het verder vrij gemakkelijk om het koor met de oostelijke wand van het dwarspand bloot te leggen. Het verdere gedeelte kon echter vanwege de tramrails niet verder wor-

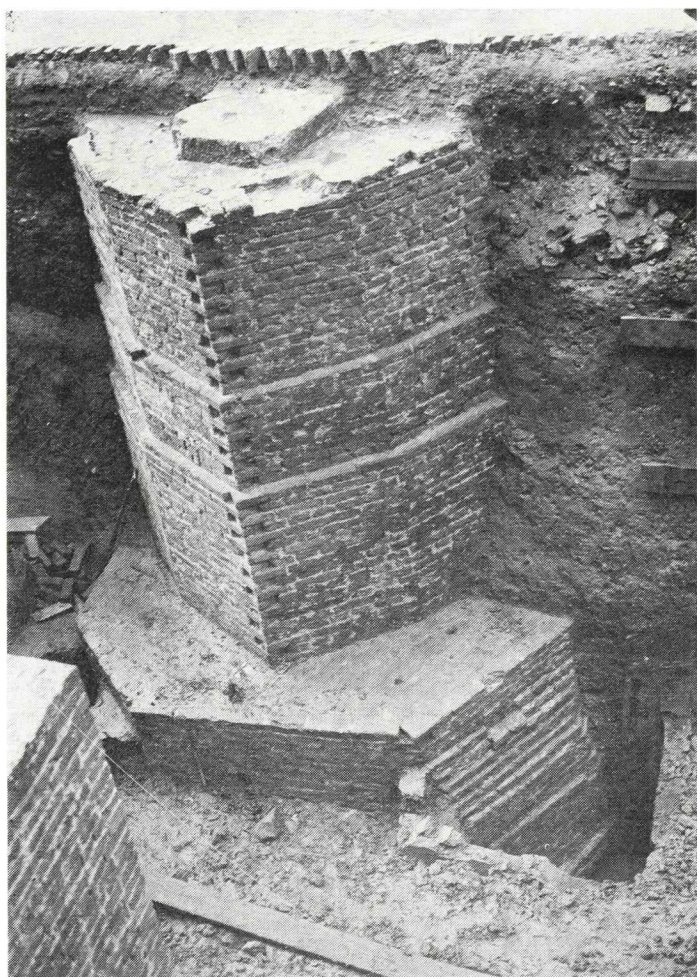
6) Mb 1929, p. 93; 1930, p. 33, 41, 49; 1931, p. 49; 1933, p. 41, 49; 1934, p. 41, 49; 1935, p. 49; 1936, p. 58, 68, 73; 1949, p. 19, 41, 54. Wetenschappelijke verslagen I, II en III.

den bloot gelegd, wel werd getracht, nadat er een reconstructie in verhouding tot het koor was gemaakt, aan de westzijde van het Damplein de westgevel terug te vinden, maar helaas, dit gelukte niet. De bomen stonden er toen nog en op de plaats waar we zochten stieten we op een put van later tijd. Het verkeer mocht geen hinder ondervinden, de tijd verstreek en... het geld raakte op. De verdere onderzoekingen werden opgeschort. Het koor van de Heilige Kruiskapel was intussen ontgraven en wij verzochten de voorzitter en de secretaris van Oud-Utrecht te bewerkstellingen bij het gemeentebestuur, dat wij nu toch dieper mochten gaan. Vooral de Romeinse lagen trokken mij aan en daar waren we toch wel héél dichtbij! De toestemming kwam, op voorwaarde, dat het werk niet te veel geld mocht kosten...

Een betere plaats voor een proefgraving was, zo bleek alras, niet te vinden geweest. We deden tal van vondsten en komende op de diepte van de maagdelijke bodem stieten we op een door hout afgezette waterput. De belangstelling - of zo u wilt de nieuwsgierigheid - werd nu pas goed gewekt. Verschillende deskundigen op het gebied van archeologische vondsten werden uitgenodigd om zich ter plaatse op de hoogte te komen stellen, onder wie dr. Holwerda uit Leiden. Hem werd gevraagd of er van verder onderzoek veel verwacht kon worden en zo ja, of hij dan genegen zou zijn de leiding op zich te nemen. De heer Holwerda aanvaardde de uitnodiging echter niet en zo dreigde een impasse te ontstaan.

Mr. S. Muller, destijds archivaris van de gemeente, had eens gezegd, dat hij het vreemd vond, dat Willibrord zijn kerk bouwde in een onaanzienlijk frankisch fort en niet in een Romeinse civitas, zoals dat door andere bisschoppen elders was gedaan. Onze verschillende vondsten sterkten mij in mijn mening, dat ook Willibrord dit gedaan moest hebben. Ik liet het er niet bij zitten en op advies van dr. Van Hoorn werd dr. E. A. van Giffen uit Groningen, die reeds bekendheid genoot door zijn terpenonderzoek in het noorden van het land, uitgenodigd om ook zijn mening te geven. Op een zatermiddag kwam dr. Van Giffen naar Utrecht. Wij toonden hem onze vondsten en er werd hem verslag gedaan van hetgeen wij tot nu toe hadden bereikt. Ook werd de nog openliggende ontgraving op het Damplein bezichtigd. Dr. Van Giffen gaf direct en met overtuiging te kennen dat van een systematische opgraving hier veel resultaat was te verwachten. De directeur van het Centraal Museum verzocht dr. Van Giffen om de leiding van de opgravingen op zich te nemen, waaraan deze gaarne gevolg gaf. Direct daarop togen we met frisse moed aan de slag. Het reeds ontgraven deel van het koor van de Heilige Kruiskapel mocht nog verder worden uitgegraven. Door steeds in dunne lagen af te graven kwamen we al dieper en dieper. De uit elke laag komende voorwerpen werden zorgvuldig uitgezocht, genummerd en er werden aantekeningen gemaakt van de juiste vindplaats en bovendien werden er vele foto's gemaakt. Op „Romeinse" diepte gekomen, vonden we een bijzonder mooi gedeelte van een boog, waarvan de stukken nog precies zo lagen als ze bij het instorten waren terechtgekomen. Waarschijnlijk waren ze zo diep de bodem ingeslagen, dat ze niet meer binnen menselijk bereik lagen, anders zouden ze ongetwijfeld voor andere doeleinden gebruikt zijn. U kunt de boog thans in het Centraal Museum gaan bezichtigen. Op ongeveer gelijke hoogte

*Opgraving Domplein, pijler van het schip van de Dom
(coll. W. Stoker, ca. 1933).*

als de boogstukken zijn funderingen van een Romeins gebouw gebaseerd. Eind december moesten de werkzaamheden worden gestaakt; het weer werd te slecht en er was noch tijd noch geld meer beschikbaar. Het gat werd gevuld, de bestrating weer aangebracht, alles met de bedoeling dat in 1930 verder gegaan kon worden.

Helaas heeft dit niet zo mogen zijn. Van uitstel kwam afstel. Het werd 1933 alvorens - en dat met name door toedoen van prof. E. W. Vollgraf - de opgravingen werden hervat. Omdat het nog steeds het hoofddoel was de fundering van de Heilige Kruiskapel te vinden, werd er nu aan de westzijde van het Domplein begonnen. De bomen waren al verdwenen en zo was er dus ruimte te over. Zorgvuldig werd de oppervlakte van het te ontgraven terrein vastgesteld, het aantal werklieden bepaald en onder leiding van prof. E. W. Vollgraf,

Het blootleggen van een van de zuilen van het paleis Lofen, Domplein (coll. W. Stooker, ca. 1930).

bijgestaan door dr. G. A. van Hoorn en dr. G. C. Labouchère ging men op 13 juni 1933 aan de slag. Reeds de volgende dag kwam er een tufstenen fundering aan het daglicht, lopende in de richting noord-zuid en de put, die al in 1929 was gevonden. We waren toen dus niet ver mis geweest! Voor de hiervoor beschreven opgravingen en de latere verwijs ik in verband met de mij toegemeten plaatsruimte naar de onder noot 6 genoemde artikelen in het Maandblad van Oud-Utrecht. Het verslag over het laatste opgravingsjaar is niet verschenen. Ook op andere plaatsen werden opgravingen gedaan en door de ervaring wijs geworden werd overal waar ontgravingen nodig bleken, scherp opgelet. Ik noem u de volgende plaatsen: in de Domkerk, de Pieterskerk, de Geertekerk en het Catharijneconvent, op het terrein van het Gerechtsgebouw aan de Hamburgerstraat (Paulusabdij) 7), in de omgeving van het gebouw voor K. en W. op de Mariaplaats (Mariakerk). Voorts in de tuin van het agentschap van de Nederlandse Bank en van het Notarishuis Achter Sint Pieter; op het Servaasbolwerk; op het terrein van de villa Oudwijk enz. Ook buiten Utrecht werden opgravingen verricht in de gemeente IJsselstein, Woerden, Houten, 't Goy en op de Hoge Woerd, voor Huize De Voorn in de tegenwoordige gemeente Vleuten-De Meern. En last but not least in mijn diensttijd de opgravingen van het Klooster Mariëndaal in de vm. gemeente

7) Mb 1949, p. 89; 1954, p. 68; 1955, p. 65.

Zuilen.⁸⁾ Ook werd een onderzoek ingesteld naar de resten van het voormalige Paleis Lofen, gelegen tussen de Vismarkt en het Domplein. De ontgravingen die hiervoor werden gedaan brachten o.m. ook resten van de westelijke ommuring van het Romeinse castellum aan het licht. Vanzelfsprekend werden ook hier alle gegevens beschreven en gefotografeerd.

Ik betreur het nog altijd, dat het gemeentebestuur destijds geen aanleiding aanwezig achtte mijn voorstel tot de aankoop van de laatste van de stenen huizen, die boven de resten van het keizerlijk paleis Lofen waren gebouwd, voor een bedrag van f 2.500, goed te keuren. Het gebouw was mooi gelegen en zou bijzonder geschikt geweest zijn om de afdeling Monumentenzorg in onder te brengen.

Utrechtse woonhuizen

Op zekere dag, in 1934, toen ik, van huis komende, op weg was naar het Domplein en het pand Nieuwegracht 18 passeerde, zag ik daar een frater van het Sint Gregoriushuis in zijn eentje bezig met het ontleisteren van de gevel. Er kwamen prachtige kleurrijke bakstenen aan het licht en bijzonder mooie afsluitingen aan de kozijnen. Ik maakte kennis met frater Josephus (Johannes Cornelis van Moorst) en vroeg hem waarom hij daar bezig was... Wel, de gevel zou opnieuw worden gepleisterd. Ik vroeg hem in overweging te nemen dit niet te doen, maar in plaats daarvan enkele restauraties aan te laten verrichten, de voegen opnieuw te doen aanbrengen hetgeen m.i. niet veel meerdere kosten met zich mede zou brengen. Ik verzocht de directeur van het Centraal Museum om mijn verzoek te steunen bij de leiding van het Sint Gregoriushuis. Frater Josephus - die later een van mijn beste vrienden zou worden - overlegde met zijn overste, Frater Andreas Legdeur, en enige tijd later kwam hij mij op het Domplein vertellen, dat ik het pleit had gewonnen! Het naast dit perceel gelegen poortje, dat toegang geeft tot het St. Gregoriushuis, moest nodig worden hersteld en ik kreeg van het gemeentebestuur toestemming om dit te doen mits de kosten niet hoger zouden zijn dan... f 80,—!

Door de ontleistering van verschillende gevels kwam de vraag naar voren wie de bouwmeester van deze gebouwen geweest zou zijn. Alleen een onderzoek in de archieven kon daarop een antwoord geven en zo zijn we met zekerheid te weten gekomen, dat de percelen Nieuwegracht 18 en 63 en Janskerkhof 12 werken van zijn van de bouwmeester Frederick Matthijsz. van Lobbrecht. Het is voorts waarschijnlijk dat hij ook de ontwerper is geweest van de percelen Muntstraat 6, Achter de Dom 30 en Korte Nieuwstraat 4. Ook is het wel zeker, dat hij de ontwerpen maakte van de ingang van de Statenkamer (thans Janskerkhof 3) en verder van de poort tussen het pand Servetstraat 5 en 7. Het zijn alle werken uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw.⁹⁾

8) Jb 1958, p. 61.

9) Bouwk. Weekbl. 1953, p. 53, 305; mb 1956, p. 1, 21, 40, 62.

*Nieuwegracht 18, blootgelegde accoladebogen,
(coll. W. Stoker, 1934).*

Kunstbeschermingsdienst

Voor de bescherming van monumenten e.d. was in 1939 reeds door het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een officiële Kunstbeschermingsdienst in het leven geroepen. De opdracht van deze dienst luidde, zoals de naam al zegt, de bescherming van kunstschaten ten tijde van oorlogsgevaar. Wat Utrecht zelf betrof ging het hier speciaal om de bewaking van de Domtoren, de Domkerk, de Pieterskerk, de Klaaskerk, het Centraal Museum, de Universiteitsbibliotheek, het Rijks- en het Gemeente Archief en het Kunst-Historisch Instituut. De dienst trad na het uitbreken van de oorlog direct in werking. Het personeel werd tijdelijk aangevuld met werknemers van aannemers. Er viel heel wat te doen. In de eerste plaats moesten alle klok-

Kalt

De Minister van Defensie:
Le Ministre de la Défense Nationale:
Der Minister für Landesverteidigung:
The Minister of Defence:

161

en aan het verzoek gevolg te geven. De biljetten van alle torens werden ingeleverd en op 27 mei 1940 kreeg ik deze terug met de mededeling dat de klokken van vordering vrijgesteld waren. Zij waren in opdracht van de Führer ondertekend door de Oberst Von Alberti. Zie voor verdere zaken betreffende de Kunstbescherming in bezettingstijd het door het Gemeentebestuur uitgegeven boekje „De bevrijding van Utrecht”, blz. 46-49.

Buiten de oefeningen werden de wachtslieden te werk gesteld. Ze waren in drie ploegen in dag- en nachtdienst verdeeld en verrichtten bijzonder veel werk. In de eerste plaats gold het het aanbrengen van beveiligingen en het opbergen van museumstukken. Toen dit was geklaard kregen de mannen allerlei andere werken te doen zoals het afbreken van de overkapping op de Vismarkt, het bouwen van het huisje aldaar - waarin thans een antiekwinkel is gevestigd -; zij verrichtten onderhoudskarweien aan de Domtoren en de Domkerk en hielpen mede aan de restauratie van de Klaas- en de Buurtorens en het Catharijneconvent, deden diverse opgravingen, brachten diverse kleine verbouwingen in het Centraal Museum aan en braken de bekapping van het schip van de Geertekerk - waarover hieronder meer - af. Ook hielpen zij mee bij diverse restauratiewerken aan particuliere panden, maakten gereedschap voor de brandweer en zorgden voor een noodwaterleiding bij wijze van voorzorg wanneer onverhoopt de normale watervoorziening door oorlogshandelingen zou uitvallen. Ook ten behoeve van de directies van beschermde gebouwen en voor de archieven van het Aartsbisdom en van de Ned. Hervormde kerk, kostbare zaken van de Rijksbibliotheek (zie hiervoor A. Holshof - Utrechtse Parel en blz. 38) en voor particuliere instanties werden zeer nuttige werkzaamheden gedaan.

Geertekerk

In mijn herinnering neemt ook de Geertekerk een aparte plaats in. In 1930 besloten de kerkvoogden van de Ned. Hervormde kerk dit gebouw voor de eredienst te sluiten, dit ondanks de protesten van vele gemeenteleden. Alles wat maar enige waarde bezat, zoals het orgel, de preekstoel enz., werd uit het gebouw gehaald om elders dienst te doen en verder keek men niet meer naar het bedehuis om, dat dan ook spoedig ernstige tekenen van verval begon te vertonen. Er werd zelfs al over een totale afbraak gesproken.

Om het door het wegbreken van de kerk vrijgekomen terrein weer te benutten (de toren was en bleef eigendom van de burgerlijke gemeente en daarover had men dus niets te zeggen) gaf het bestuur van de verenigde Gods- en Gasthuizen aan architect A. van der Steur opdracht een schetsplan te maken voor het stichten van een complex gebouwen dat in hoofdvorm de gedaante van de dan weggebroken kerk zou hebben. Dit complex zou de naam „Geertehof” gaan krijgen. Gelukkig is het zover niet gekomen. Het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuur nam haar aanvankelijk gegeven toestemming tot sloping terug en zo was dit gevaar geweken. Het gemeentebestuur, bezorgd over de toestand van de kerk, heeft daarna diverse voorzieningen voorgeschreven om verder verval te voorkomen. Aangezien het inmiddels

Nieuwjaarskaart W. Stooker (tek. P. Smits) 1953 „worden in 1953 de slopers tot bouwers der Geertekerk?”

wel duidelijk was geworden, dat de Ned. Hervormde kerk zich niets meer aan de kerk gelegen liet liggen, werd een onteigeningsprocedure aangespannen en op 22 maart 1944 werd het vonnis geveld.

Nu de gemeente eigenaresse van het gebouw was geworden, werd met behulp van het personeel van de Kunstbeschermingsdienst overgegaan tot het wegnemen van de nagenoeg geheel vergane bekapping van de middenbeuk, het tegengaan van inwatering, het herstellen en het dichtmestselen van ramen e.d. om vernielingen door de jeugd te voorkomen. Verder werden alle later aangebrachte onderdelen, die voor een toekomstige restauratie toch geen nut meer zouden hebben, verwijderd. Doordat e.e.a. door personeel van de Kunstbeschermingsdienst werd verricht, konden de kosten laag worden gehouden. De tijd verstreek. Zaadjes, door vogels en de wind in het dakloze middenschip terechtgekomen, vonden hier een vruchtbare voedingsbodem en zo ontstond binnen de kerkmuren een begroeiing die bijna boven de daken van de zijbeuken uitkwam.

In 1947 stelde de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een onderzoek in en bevond, dat de toestand van de rest goed was. Met andere woorden: er kon weer aan restauratie worden gedacht. Doch eerst moest er een bestemming voor het gebouw worden gevonden. Wanneer het gebouw in handen van de gemeente Utrecht zou blijven, werd er gedacht aan een bestemming ten behoeve van het geestelijke of culturele leven. Aan een blijvend gebruik als bedehuis werd echter de voorkeur gegeven. Er werden diverse aanbiedingen gedaan, doch de toenmalige burgemeester wees die af omdat naar zijn mening de kerk eigendom van de gemeente moest blijven. Toen de bezetting voorbij was, vroeg de Ned. Hervormde gemeente rechtsherstel aan en verkreeg deze en zo was alles weer als voorheen. En wederom werd aan slopen gedacht. Een belangrijk deel van de Utrechtse bevolking was deze gedachte een doorn in het oog. Er werd een comité gevormd, bestaande uit mej. mr. W. M. W. van Lanschot, prof. dr. L. A. Hulst en prof. dr. W. Sillevius Smitt, dat een actie

tot behoud van de Geertekerk voorbereidde door een ingezonden stuk in het Utrechtsch Nieuwsblad onder de titel „Te wapen voor de Geertekerk!“. De actie werd gesteund door de wetenschap, dat het Apostolisch Genootschap een ernstige gegadigde was voor de overname en de restauratie van de kerk. Ook de vereniging Oud Utrecht liet zich niet onbetuigd en haar voorzitter ir. J. D. M. Bardet trad toe tot het comité. Men kwam met een twaalfstal verschillende mogelijkheden waarvoor de kerk te gebruiken zou zijn. De laatste mogelijkheid was, dat het comité de ruïne van de eigenaresse zou overnemen. Het resultaat is bekend: de Remonstrantse gemeente kocht het bouwwerk en ging krachtdadig over tot restauratie, waarbij ook de toren werd betrokken.¹⁰⁾ We kunnen dankbaar zijn, dat het zo is gelopen. Dat moest zelfs de voorzitter van het college van kerkvoogden van de Ned. Hervormde kerk toegeven...

Werven en werfmuren

En zo kom ik aan een ander belangrijk aspect van onze oude stad, dat altijd mijn interesse heeft gehad: de werven en werfmuren. Voor 1940 werd er reeds een contrôle gehouden op de toestand waarin de balies verkeerden, vooral wanneer er feesten op komst waren, die zich veelal in de omgeving van het Stadhuis en de Stadhuisbrug plachten af te spelen. Bouwtoezicht zorgde dan voor de nodige aanschrijvingen aan de diverse eigenaren en hield er zorgvuldig oog op, dat herstellingen e.d. ook inderdaad werden uitgevoerd. Reeds in 1899 had de toenmalige plantsoenmeester een rapport uitgebracht, waarin hij voorstellen deed om tot verbetering van de toestand te geraken. Onze Vereniging zette zich ervoor in om de zaak in goede banen te leiden door te trachten in de jaren 1929-1932 de eigenaren van de percelen langs de grachten tot elkander te brengen om tot een zekere vorm van samenwerking te komen ter verbetering van de toestand. In 1941 gaf de Utrechtse Welstandscommissie adviezen, die inhielden, dat er getracht zou moeten worden een regeling te treffen om de werven in eigendom te verkrijgen, desnoods door onteigening. Wanneer men eenmaal zover was, zouden de werven en werfmuren op een verantwoorde wijze kunnen worden hersteld. In 1950 heeft deze onteigening eindelijk haar beslag gekregen. Alle werven werden nu eigendom van de gemeente. De werven en kademuren konden nu onderhanden worden genomen. Met de werfmuren en balies lag het echter moeilijker want deze bleven particulier bezit. De gemeenteraad besloot de eigenaren voor te stellen de werfmuren in de toestand, zoals zij waren, aan de gemeente over te dragen tegen betaling van een bedrag, waaruit het onderhoud in de toekomst betaald zou kunnen worden. Het gebruik van de werven zowel als van de uitgangen in de werfmuren bleef dan voor de eigenaren gelijk; de gemeente zou dan in de toekomst zorgen voor het onderhoud en de verdere instandhouding. De eerste werfmuur, die met medewerking van het Utrechts Monumenten Fonds werd hersteld (in 1943), was die van het perceel Oudegracht 161.

10) Jb 1941, p. 38; 1955 t/o p. 174; mb 1947, p. 110.

NASCHRIFT

Bovenstaande impressies geven een levendig beeld van de groei van de monumentenzorg in de stad Utrecht, vanuit de Domtoren-restauratie en rondom ons erelid W. Stooker. Van zijn trouwe medewerkers noemen we hier de heren J. in 't Hout en E. Oldenhof (t.a.v. de aspecten van de uitvoering), C. Groeneveld als beeldhouwer en P. Smits als tekenaar-documentator. Onder zeer grote belangstelling nam hij afscheid van de dienst van Openbare Werken in 1957. Nog lang bleef hij actief op het gebied van de monumentenzorg; meermalen is in onze publikaties op zijn werk ingegaan. Hij werd opgevolgd door ir. C. L. Temminck Groll.

Samen met ir. P. H. N. Briët kwamen de restauraties van Buur- en Jacobitoren gereed. Aan de Domtoren werden in het achtkant de uit de beginfase van de restauratie daterende roestende brugstaven door bronzen staven vervangen. Aan de restauratie van de werfmuren kon in een fors tempo worden doorgewerkt, de vm. Vleeshal werd ingericht tot jeugdleeszaal. Met bescheiden middelen werden de zuidelijke en de westelijke vleugels van het Catharijne convent geschikt gemaakt voor museale doeleinden. Het archeologisch werk werd voortgezet en met name t.a.v. de Romaanse kerken werden vele belangrijke vondsten gedaan.¹¹⁾ Ook werd een stuk van het kasteel Vreeburg blootgelegd en voor het eerst werd iets gevonden van het Catharijneklooster, dat daar op die plaats aan voorafging.¹²⁾

In 1964 werd Temminck Groll benoemd tot rayonarchitect bij de Rijksdienst voor de monumentenzorg; hij werd opgevolgd door C. A. Baart de la Faille. C. Groeneveld had inmiddels zijn taak als beeldhouwer neergelegd, J. Esenkbrink en J. Bürgi zetten het werk voort.

11) Janskerk: jb 1949, p. 41; mb 1949, p. 41. Algemeen: BOB 1959, kol. 35 en 145.

12) Mb 1967, p. 24; 1970, p. 18, 84, 90; 1971, p. 89.